

МІЖРІВНЕВІ КАТЕГОРІЇ В ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наталія КОСТУСЯК (Луцьк, Україна)

У статті подано дефініцію та системно описано міжрівневі категорії сучасної української мови з позицій функційно-категорійної граматики, визначено їхні структурні ознаки.

Ключові слова: *міжрівнева категорія, надкатегорія, грамема, відмінок, валентність, категорія ступенів порівняння, модальність.*

In the article definition is presented and system description of the interlevel categories of modern Ukrainian language from the standpoint of functionality-categorical grammar are given, their structural features are defined.

Key words: *interlevel category, undercategory, grammeme, case, valency, category of degrees of comparison, modality.*

У сучасній лінгвістичній теорії впродовж останнього часу з'явилося чимало студій, у яких здійснено перегляд традиційних кваліфікацій мовних категорій і запропоновано ряд нових потрактувань. Функційно-категорійне спрямування наукових праць такого типу зумовило всебічний опис граматичного ладу, дало змогу з'ясувати статус та функціонування одиниць у різних комунікативних ситуаціях, виявити кількісні та якісні зміни, що відбулися в корпусі української мови. На цьому тлі виразна проблема вивчення категорій, що мають стосунок до різних мовних ярусів. У мовознавстві не існує усталеної думки про граматичну природу аналізованих понять, немає чіткої дефініції останніх. Водночас не викликає заперечення той факт, що вони належать до багатовекторних і різнорівневих. Такий аспект пріоритетний у дослідженнях Ш. Баллі, О. В. Бондарка, В. В. Виноградова, В. О. Плунгяна, Н. Ю. Шведової. В україністиці вивченню категорій, що виявляють ознаки кількох ярусів мови, присвячено студії О. С. Мельничука, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, М. С. Скаба, М. В. Мірченка та ін. Незважаючи на активне студіювання, аналізовані мовні величини потребують ґрунтовнішого вивчення на тлі всієї граматичної структури мови. Усе це

мотивує *актуальність* заявленої проблеми, *мета* розгляду якої полягає у визначенні структурних особливостей найважливіших міжрівневих категорій сучасної української мови. Для досягнення поставленої мети ставимо такі *завдання*: 1) подати дефініцію поняття *міжрівневі категорії*; 2) розглянути категорію відмінка на тлі синтаксичного та морфологічного мовних рівнів і виявити у відмінкових грамах найважливіші ознаки цих ярусів; 3) описати валентність дієслова у стосунку до лексико-семантичного, синтаксичного та морфологічного рівнів; 4) визначити сукупність диференційних ознак категорії ступенів порівняння; 5) виокремити міжрівневу надкатегорію модальності, окреслити діапазон її категорійних складників.

Специфіка окремих категорій сучасної української мови полягає в тому, що їхній функційний вияв відбувається на перетині кількох категорійних підсистем. Багатовекторність цих категорій зумовлена моделюванням їх різноранговими засобами вираження, які пов'язані між собою на основі спільного узагальненого змісту певної ознаки. Такі кваліфікаційні параметри дають змогу надати вказаним категорійним явищам статусу міжрівневих. Під терміном *міжрівневі категорії* розуміємо комплексну єдність протиставлених одна одній категорій та грамам, що поєднують у собі властивості двох або більше рівнів із домінуванням якогось одного з них і мають певну сукупність спеціалізованих граматичних форм вираження. До них належать, зокрема, категорія відмінка іменника, валентності дієслова, категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників, надкатегорія модальності. Класифікаційна схема дослідження міжрівневих категорій повинна ґрунтувати насамперед на таких кваліфікаційних параметрах: кількості мовних рівнів, з якими пов'язана категорія, та вияву в ній найважливіших ознак цих рівнів; ступеня абстрактності формально-значеннєвої природи її складників; структурної специфіки категорії (надкатегорії), тобто її грамамного вираження.

У граматичній системі сучасної української мови стосунок до двох мовних ярусів має категорія відмінка, що поєднує ознаки морфологічного й синтаксичного рівнів. У вказаній ієрархії провідне місце належить останньому,

який об'єднує три окремих підрівні – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний і комунікативний. Така триярусна інтерпретація відмінка водночас дає змогу здійснити акцент на його семантичних параметрах, що передбачає розгляд відмінкових граем у взаємодії з іншими компонентами речення, увиразнює підпорядкування відмінків валентності предиката. Указана концепція відображає насамперед зумовленість двох центральних частин мови – іменника й дієслова, характер семантико-синтаксичних відношень і формально-синтаксичних зв'язків між ними. Орієнтація на відмінкову семантику зумовлює аналіз граем категорії відмінка як компонентів семантико-синтаксичної структури речення, тобто суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива (місцеперебування, вихідного й кінцевого пунктів руху, шляху руху) та інструменталія (знаряддя чи засобу дії). Відповідно до цього вирізняють семантичні відмінки, які „вказують на універсальний характер значеннєвого членування компонентів речення зі значенням предметності” [3, 60] і становлять ієрархічно структуровану синтаксичну парадигму. До них належать п'ять граем семантичної категорії відмінка – суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив й інструменталь.

Морфологічні особливості відмінка виявлені в його оформлюваності за принципом морфологічної парадигми, належності до словозмінних категорій та наявності кінцевого словозмінного афікса. Крім безприйменникових (синтетичних) форм, в українській мові наявне прийменниково-відмінкове (аналітичне) вираження граем. Найрелевантнішою вважаємо кваліфікацію прийменниково-відмінкових сполук як єдиних, нерозкладних у граматичному плані компонентів.

Порівняно з категорією відмінка ієрархічно складнішою виступає граматична категорія валентності, поліярусність структури якої увиразнює її стосунок до трьох мовних рівнів – лексико-семантичного, синтаксичного, морфологічного, а також здатність формувати предикатну структуру речення, прогнозувати кількість залежних семантичних позицій. Серед указаних трьох структурних ярусів рангова вершинність властива лексико-семантичному

рівневі, що відображає глибинні змістові ознаки валентності, з одного боку, та лексичне значення конкретного дієслова, з іншого боку. Отже, підпорядкування залежних слів опорному не може відбуватися довільно, основні сполучувальні можливості залежать від лексичного значення предиката. Наступний складник міжрівневої категорії валентності – її синтаксичний різновид, що поєднує семантико-синтаксичні й формально-синтаксичні ознаки. Зважаючи на перші як репрезентанти глибинної структури речення, дослідники виокремлюють субстанційні синтаксеми, які диференціюють на лівобічний (суб'єктний) та правобічні (об'єктний, адресатний, локативний, інструментальний) різновиди. Розгляд валентності в семантико-синтаксичному аспекті уможлиблює поділ її на активну (властиву дієслову-предикатові) та пасивну (репрезентовану залежними іменниками з власне-предметним значенням). Формально-синтаксична валентність, відображаючи поверхневу структуру реченнєвих побудов, відбиває сукупність засобів, що слугують для реалізації предикатних і субстанційних синтаксем. Відповідно до таких кваліфікаційних параметрів розглядають проблему співвідношення узагальненої семантики предикатного компонента й категорійного значення частин мови, які беруть участь в організації того чи того типу реченнєвих конструкцій. Такий підхід передбачає розмежування центральних і периферійних структур. Сферу перших формують конструкції, у яких збережено категорійно-морфологічне й категорійно-синтаксичне значення. Периферійними слід вважати структури, де спостерігаємо невідповідність між категорійно-морфологічним і категорійно-синтаксичним значеннями. У першому випадку йдеться про речення, у яких семантика предиката збігається із семантикою частини мови, яка його оформлює, у другому репрезентантом предиката виступають не власне-дієслова, а транспоновані компоненти, пор.: *...він [Володимир – Н. К.] **знав** раніше й цього старого* (В. О. Шевчук) і *Твори західних учених, навіть польських і чеських, мало кому **відомі** на Україні* (Ю. Шевельов); *Йди, **хай** тебе нагодують* (В. О. Шевчук) і ***Хай** будуть щасливі князь з княгинею!* (В. А. Шевчук). Дослідження формально-синтаксичного аспекту валентності дає

змогу диференціювати облігаторні й факультативні субстанційні синтаксеми. Ієрархічна периферія характерна для морфологічної валентності, яку визначає наявність певних відмінків як морфологічних репрезентантів відкритих предикатом позицій. Отже, відображаючи основні закономірності сполучуваності одиниць певної мови, валентність має трикомпонентну структуру, пов'язану з лексико-семантичним, синтаксичним та морфологічним ярусами мови.

До системи міжрівневих категорій зараховуємо категорію ступенів порівняння, яка займає особливе місце в категорійній системі прикметника та прислівника й перебуває в різних взаємозв'язках із категоріями інших частин мови. Розглядаючи зазначену категорійну величину на тлі різних ярусів мови, І. Р. Вихованець у студії „Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі?” потрактовує її як словотвірно-синтаксичну [2]. На нашу думку, більшу пояснювальну силу має концепція, згідно з якою категорія ступенів порівняння має безпосередній стосунок до трьох мовних рівнів – словотвору, морфології та синтаксису, що уможливорює кваліфікацію її як морфолого-синтаксико-словотвірної [4; 3, 139–142]. Дериґаційну специфіку грамам компаратива й суперлатива визначає наявність словотвірних афіксів, які передають відповідне семантичне зрушення, пов'язане з частковою зміною якісної ознаки в бік її інтенсивності чи послаблення. Як транспозиційно-модифікаційне утворення категорія ступенів порівняння засвідчена в первинній для неї функційній сфері дієслова, де вона набуває дієслівних морфологічних характеристик, серед яких головна роль належить категорії валентності. Крім того, ступеньованим словам притаманні й синтаксичні категорії, оскільки аналізовані компоненти виступають центральними в семантично елементарному простому реченні й формують його структуру. Отже, порівняно з вихідними лексемами, у ступеньованих формах граматичні категорії мають складнішу природу й кількісно більший вияв. Наведені аргументи підтверджують неоднорідний і неодновимірний статус категорії ступенів порівняння, допомагають з'ясувати її міжрівневий характер.

З-поміж категорійних одиниць, що розглядають на тлі міжрівневої взаємодії, значної уваги потребує модальність. Як відомо, структурування категорійної системи великою мірою залежить від ступеня абстрактності формально-значеннєвої природи її компонентів. Оскільки модальності властивий найвищий рівень вияву цієї ознаки, то, на нашу думку, її доцільно потрактувати як надкатегорію, якій рангово підпорядковані категорії, що мають графемне членування. Структуру модальності формують компоненти з менш абстрактною категорійною змістовою основою – морфологічна модальність, синтаксична модальність та лексико-граматична модальність. Варто зазначити, що модальність зазвичай кваліфікують як синтаксичну реченнєву категорію, диференціюючи її на об'єктивну й суб'єктивну та пов'язуючи зі значенням реальності й ірреальності. За лінгвістичною концепцією значної частини вчених, реалізація модальних значень має стосунок до морфологічних (форм дієслівних способів), синтаксичних (конструкцій різних типів) та лексичних (модальних дієслів, модальних слів, що функціонують як вставні, модальних часток тощо) засобів. Спільність усіх теорій полягає також у дефінуванні модальності як ознаки, властивої будь-якому висловленню, співвідносному з реченням [6, 119–123; 5, 302–311]. На нашу думку, запропонована концепція важлива й перспективна, але потребує деякого уточнення. Її прийняття водночас допускає різну кваліфікацію специфіки модальності. Насамперед акцентуємо увагу на тому, що модальний план речення відображає суб'єктивність мовця з погляду висловленої ним думки щодо ірреальності чи потенційності явищ у мовній ситуації. Л. О. Кадомцева зазначає: „Модальність речення виражається у синтаксичному оформленні цілісно виражених висловлень і має деякою мірою суб'єктивний характер. У зв'язку з тим, що пряме відношення висловленої у реченні думки до позначуваного явища дійсності відбувається через психіку мовця і співрозмовника, модальність можна визначити як прояв суб'єктивно-об'єктивних відношень відображеного у реченні явища до дійсності” [6, 119]. Модальна семантика обумовлена намірами комуніката передати різні аспекти явищ об'єктивного світу

за допомогою певних формальних засобів. Лише за наявності „синтаксично оформленого способу модальної співвіднесеності змісту речення з об’єктивною дійсністю можна визначити модальний тип речень” [6, 120]. Зважаючи на це, статус ієрархічної вершинності належить синтаксичній модальності як одному зі складників цієї мовної величини. Включаючи модальність до сфери синтаксичних категорійних одиниць, І. Р. Вихованець вважає її складником комплексної семантико-синтаксичної категорії предикативності [1, 62]. Синтаксична модальність має стосунок до різних структурних схем речення, тоді як морфологічна модальність зорієнтована на дієслівні речення, оскільки її формальні показники перебувають у тісному зв’язку з категорією способу дієслова. Варто зазначити, що в традиційному мовознавстві спосіб та модальність зазвичай розглядають у різних мовних площинах. Тому найголовніше завдання нашого дослідження вбачаємо, з одного боку, у зруйнуванні стереотипних уявлень про спосіб як дієслівну категорію, яка має стосунок суто до морфологічного рівня, а з іншого, у комплексному науковому вивченні організації та різнорангових засобів вираження комунікативно зорієнтованої надкатегорії модальності передусім на тлі її вияву в мовленні. Найменшою мірою теоретичні зацікавлення мовознавців спрямовані на опрацювання лексико-граматичних параметрів аналізованого мовного явища, що передбачає детальний розгляд дієслів із модальним значенням, модальних одиниць, які функціонують як вставні, модальних часток.

Отже, функційне спрямування опису категорійної системи української зумовило виокремлення одиниць, що мають стосунок до кількох мовних ярусів, відповідно до чого їх названо міжрівневими. До них належать, зокрема, категорія відмінка іменника, валентності дієслова, категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників, надкатегорія модальності. У граматичній системі сучасної української мови їхній вияв пов’язаний із двома чи більше мовними ярусами. Задекларовані в статті питання дають лише загальне уявлення про аналізовані категорійні одиниці. Не викликає сумніву, що активного студювання потребують проблеми, пов’язані з усебічною

характеристикою категорійних одиниць та особливостями їхнього структурування насамперед з погляду мовної динаміки. Такий акцент є важливим кроком для вдосконалення типології класифікаційних схем граматичних категорій і, загалом, усіх граматичних явищ сучасної української мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

2. Вихованець І. Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? / І. Р. Вихованець // Актуальні проблеми українського словотвору / [за ред. Василя Грещука]. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 13–18.318

3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Університетське вид-во „Пульсари”, 2004. – 398, [2] с.

4. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Ред. від. відд. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179 с.

5. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.

6. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.